

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФЕЩЕНКО ОЛЕНА ВАСИЛІВНА

УДК 37.091.27(,043.3)

**ЕКЗАМЕН ЯК ПЕДАГОГІЧНЕ ЯВИЩЕ
У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Умань – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Безлюдний Олександр Іванович,
Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини,
ректор

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Кучай Тетяна Петрівна,
Закарпатський угорський інститут
імені Ференца Ракоці II,
професор кафедри педагогіки та психології;

кандидат педагогічних наук
Лісова Наталія Іванівна,
КНЗ «Черкаський інститут післядипломної
освіти педагогічних працівників
Черкаської обласної ради»,
проректор з питань ЗНО і моніторингу якості освіти

Захист відбудеться «3» жовтня 2018 р. о 1000 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 74.053.01 в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за адресою: 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини за адресою: 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2.

Автореферат розісланий «1» вересня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. В. Совгіра

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Реформи, які проводяться на сучасному етапі в системі загальної середньої освіти, спонукають до модернізації її змісту, активізують пошук шляхів оновлення освітнього процесу, підвищення його якості, зовнішнього незалежного оцінювання рівня навчання учнів. Основні засади їх виписані в нормативно-правових документах: Національній доктрині розвитку освіти (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), законі України «Про освіту» (2017) та ін. Цими документами та Концепцією «Нова українська школа» (2017) роботу вчителя, керівника школи спрямовано на вирішення завдань, реалізація яких забезпечить підготовку учня до життя та діяльності в нових умовах розвитку демократичного суспільства. Такий процес має базуватися на особистісно орієнтованому та компетентнісному підходах, інноваційних технологіях навчання та забезпеченні рівного доступу до якісної освіти. Важлива роль відводиться контролю за рівнем навчання учнів, оцінюванню сформованих компетентностей, аналізу результатів державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання та ін.

Вивчення наукових розвідок показало, що реформування загальної середньої освіти в різні історичні періоди приводило до оновлення змісту навчання та шкільної системи оцінювання, які часто мали дискусійний характер, що властиве також сучасним освітнім змінам. З огляду на це, актуальним є дослідження підсумкового контролю за рівнем навчання учнів, зокрема одного із його видів – екзаменів (вступних, перевідних та випускних) – у контексті ретроспективи, що уможливило виявлення особливостей «екзамену як педагогічного явища».

У ході дослідження встановлено, що проблеми організації та проведення екзаменів цілісно та системно не вивчалися, однак у наукових працях висвітлено окремі аспекти цього явища, зокрема питання оцінювання навчальних досягнень учнів, контролю за їх рівнем знань, реформування шкільної освіти розкрито в працях Ш. Амонашвілі, Н. Андрійчук, Н. Бібік, А. Брюхоненка, О. Жука, І. Василенко, І. Репко, та ін.; психолого-педагогічні принципи та сучасні моделі контролю й оцінювання знань, оптимізацію оцінювання на основі врахування впливу педагогічних закономірностей процесу засвоєння учнями знань подано в дослідженнях Б. Ананьєва, Ю. Бабанського, Ф. Бельського, О. Бабіної, О. Біляковської, Г. Єльнікової, В. Ковтунця, О. Сидорчука та ін.; проблеми та педагогічні умови використання тестового контролю розглянуто вченими Л. Гриневич, О. Залужним, Дж. Равеном, В. Аванесовим, О. Ляшенком, І. Лікарчуком, І. Петуховою, проблеми критеріїв оцінки навчальних досягнень, контроль-оцінювальні процедури та систему обліку успішності – Л. Березівською, А. Бондар, С. Остапчук, Я. Кривко, Г. Литвиненком, Л. Петренко та ін.

Історичний досвід розв'язання проблеми контролю навчальних досягнень учнів представлено в працях науковців: С. Рукасова та І. Репко вивчали проблему контролю й оцінювання результатів навчальної діяльності учнів в Україні в другій половині XIX ст., В. Кузьменко – у другій половині XX ст. Основні підходи до проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку впродовж другої половини XX – початку XXI ст. дослідила С. Чупахіна, теорію та практику

оцінювання навчальної діяльності молодших школярів у другій половині ХХ століття узагальнила А. Предик.

Серед історичних розвідок українських авторів останнього десятиліття чільне місце займають дисертаційні праці дослідниць І. Репко «Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині ХІХ століття» та Я. Кривко «Проблема контролю навчальних досягнень школярів в українських періодичних фахових виданнях» (друга половина ХХ ст.).

Водночас аналіз зазначених наукових досліджень свідчить, що контроль за навчальною діяльністю учнів на початку ХІХ ст. і в наступні періоди не був предметом належної уваги науковців. Більшість праць залишали поза увагою питання організації й проведення екзаменів у різних типах навчальних закладів України, що, у свою чергу, обмежувало можливість використання позитивних надбань педагогічного досвіду в практиці сучасної школи. Крім того, спрямованість України на входження до європейського простору, запровадження Болонського процесу вказують на значущість якості загальної середньої освіти.

Результати вивчення наукових праць з проблем дослідження екзамену як педагогічного явища, його теоретичний, змістовий, організаційно-законодавчий, контрольний, процесуальний, рефлексивний виміри в контексті ретроспективи допомогли виявити такі суперечності, зокрема між:

- необхідністю освітніх вимірювань якості освіти на сучасному етапі й відсутністю навчальної бази тестових завдань компетентнісного характеру;
- постійним оновленням змісту, форм екзаменів, технології їх проведення та недостатньою професійною підготовкою майбутніх учителів до їх запровадження;
- розвитком інноваційних форм проведення випускних екзаменів і об'єктивністю оцінювання рівня навчання учнів у школі;
- потребою в створенні рівних умов для проходження національних екзаменів і реальною наявністю пунктів тестування.

Актуальність і необхідність ґрунтовного історико-педагогічного вивчення екзамену як педагогічного явища, теорії й практики використання контролю за рівнем навчання учнів, оцінювання знань з основ наук, потреби впровадження прогресивних ідей та історичного досвіду в освітній процес сучасних закладів загальної середньої та післядипломної педагогічної освіти зумовили вибір теми дослідження: **«Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Теорія, історія та практика управління навчальними закладами» (державний реєстраційний номер 0116U000116), наукової теми «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер 0111U009198) Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування МОН України та НАПН України при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Тему дисертації затверджено вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 12 від 15.07.2013 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з

координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 24.09.2013 р.).

Мета дослідження – розкрити й цілісно охарактеризувати організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в різні історичні періоди її існування.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Окреслити історіографію проблеми, джерельну базу та поняттєво-категоріальний апарат дослідження.

2. Обґрунтувати періодизацію проведення екзаменів як форми підсумкового контролю в школах України.

3. Розкрити зміст, види, форми, організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів та підготовку вчителів до їх проведення на різних етапах історії розвитку шкіл України.

4. Визначити прогностичні тенденції контролю та оцінювання знань у контексті сучасних вимог до якості загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – навчально-виховний процес у вітчизняній загальноосвітній школі.

Предмет дослідження – організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в різні історичні періоди її існування.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу половину XIX ст. по теперішній час (2017 р.) *Нижня хронологічна межа* дослідження пов'язана із появою контролю за рівнем знань учнів та узаконенням екзаменів після першої освітньої реформи (Параграф 25 Статуту 1828 року; «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях» (1837 р.). *Верхня хронологічна межа* – теперішній час (2017 р.) – визначена у зв'язку із уведенням інноваційної форми екзаменів – зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) результатів навчання, (Постанова від 8 липня 2015 р. № 533, Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти, наказ Міністерства освіти і науки України від 10 січня 2017 року № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти»).

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній приналежності українських земель у визначених хронологічних межах.

Відповідно до предмета, мети й завдань науково-дослідницького пошуку використовувався комплекс **методів дослідження**:

– *загальнонаукові методи* (аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення), що є основним засобом вивчення літературних джерел, побудови категоріального апарату;

– *конкретно-наукові методи*: історико-структурний (здійснювалася структуризація нагромадженої історико-педагогічної інформації, що співвідносилася з певними історичними періодами та домінантами); конструктивно-генетичний (уможливив періодизацію процесу становлення досліджуваного феномену); порівняльно-зіставний (виділялися тенденції розвитку організаційних і

процесуально-змістових напрямів у різні періоди становлення реальної освіти та контролю й оцінки в освіті і формулювалися дослідницькі висновки); історико-системний (створювався загальний фон дослідження, в історичній ретроспективі виявлялося становлення системних ознак); проблемно-тематичний і хронологічний (систематизувалися опрацьовані історіографічні дослідження й виділялись основні періоди історіографії досліджуваної проблеми).

Джерельну базу дослідження становлять:

нормативно-правові документи досліджуваного періоду, що регулювали екзаменаційний процес у школах України початку ХІХ – початку ХХІ ст. (укази та накази, положення, постанови, розпорядження і циркуляри попечителів навчальних округів, Міністерства народної освіти тощо);

архівні джерела, що стосуються управління навчальними закладами досліджуваного періоду: фонди Центрального державного історичного архіву в м. Києві, а саме: Управління Київським навчальним округом (ф. 707; 55; 90; 99; Р-1; 144); фонд Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 108; 258);

праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів ХІХ – початку ХХІ ст.: монографії, статті, листи, спогади;

інтерпретаційні джерела: дисертаційні праці, наукові статті досліджуваного періоду, які вміщують інформацію про методологію, історію, теорію та практику управління навчальними закладами;

періодична преса досліджуваного періоду, зокрема педагогічні періодичні видання («Радянська освіта», «Освіта») і педагогічні («Радянська школа», «Просвещение», «Русский педагогический вестник», історико-педагогічний альманах «Альманах» та ін..

Для пошуку інтерпретаційних джерел проаналізовано матеріали Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Державної національної архівної бібліотеки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше проаналізовано та обґрунтовано періодизацію розвитку змісту й форм контролю, проведення екзаменів у школах України залежно від історичних умов: І період – імперський (перша половина ХІХ ст. – початок ХХ ст. (до 1917 р.); ІІ період – радянський (початок ХХ ст. – кінець ХХ ст. (до 1991 р.) – (І етап: початок ХХ ст. – І половина ХХ ст. (1917–1949 рр.); ІІ етап: ІІ половина ХХ ст. (1950–1960 рр.)); ІІІ етап – кінець ХХ ст. (1970–1980-і рр.); ІІІ період – сучасний (з 1991 р. по 2017 р.); розкрито зміст та особливості організації й форм проведення екзаменів на різних етапах історії розвитку шкіл України, що дало можливість відстежити цілісний екзаменаційний процес з періоду узаконеного започаткування їх; визначено прогностичні тенденції контролю та оцінки знань в контексті сучасних вимог до якості загальної середньої освіти;

уточнено особливості змін освітніх пріоритетів, реалізації настанов у вітчизняній педагогіці з питань контролю за рівнем навчання учнів, впливу

методичних рекомендацій на організацію навчального процесу та проведення вступних, перевідних і випускних екзаменів;

подальшого розвитку набули: характеристика та систематизація історіографії проблеми «екзамену як педагогічного явища» за хронологічним і тематичним підходами; вивчення поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців щодо теоретичної розробки питань із організації й проведення екзаменів; методи подолання психологічних бар'єрів учнями під час складання державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його основні положення, результати та висновки щодо підсумкового контролю у формі екзаменів – вступних, перевідних та випускних – використовуватимуться в навчальних курсах із підготовки педагогічних кадрів. Проведене дослідження становить основу подальшого історико-педагогічного вивчення розвитку теорії й практики організаційно-методичного та технологічного забезпечення екзаменів. Результати дослідження запроваджуватимуться в практиці сучасної української школи та інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Теоретичні положення та результати дослідження доцільно використовувати в курсах лекцій із порівняльної педагогіки, теорії й історії педагогіки, у курсах за вибором із теорії контролю за рівнем знань, під час написання курсових і кваліфікаційних робіт.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 1149 /01-11 від 13.07.2018), Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 265-Н від 17.08.2018), Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди (довідка № 226/1 від 07.03.2018).

Особистий внесок здобувача. У посібнику «Школи Черкащини: у вимірі часу» (у співавторстві з Н. С. Побірченко, Л. В. Войтовою, 2009) здобувачем запропоновано розкриття наукової проблеми, представленої у вигляді створення шкіл Черкаської області, ретроспективного аналізу розвитку шкіл регіону, систематизації навчальних закладів Черкаського краю, особистий внесок автора становить 69 %.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях та семінарах різних рівнів: *міжнародних* – «Екзамен як педагогічне явище: сутність, форма та значення» (Словенія, 2016), «Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація» (Переяслав-Хмельницький, 2018), «Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі» (Київ, 2018), *всеукраїнських* – «Інноваційні пошуки освітян Черкащини» (Черкаси – Сахнівка, 2006), «Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX ст. і початку XX ст.» (Хмельницький, 2013).

Основні положення й висновки дисертації викладені та обговорені на засіданнях кафедри педагогіки та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету

імені Павла Тичини подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і наук України та Національній Академії педагогічних наук України) (2013–2018).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 12 публікаціях (9 – одноосібних), з них: 6 статей відображають основні наукові результати (2 – у зарубіжних фахових виданнях), 5 – апробаційного характеру, 1 додатково відображає результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (362 найменувань, 12 архівних справ), 5 додатків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 246 сторінок, із них основного тексту – 186 сторінок. Дисертація містить 18 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено його об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні й територіальні межі дослідження, методологічну й теоретичну основи; розкрито наукову новизну, практичне значення; проаналізовано джерельну базу, висвітлено методи й історіографію дослідницького пошуку; наведено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** – *«Теоретико-педагогічні основи дослідження екзамену як педагогічного явища»* – проаналізовано історіографію проблеми та джерельну базу, уточнено ключові поняття дослідження, розкрито форми та види педагогічного супроводу екзаменів в ретроспективі історичних періодів.

Аналіз історіографії проблеми, праць провідних педагогів, теоретиків, практиків у галузі шкільної освіти здійснено за результатами виявлення ключових особливостей, за якими визначено періодизацію їх розвитку в історії, а саме: I період – імперський (перша половина XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.) (О. Головнін, П. Каптерев, М. Корф, А. Котельников, С. Миропольський, В. Латишев, А. Обухова, М. Пирогов, К. Ушинський, А. Окольський, А. Павлов, С. Рождественський, С. Русова, С. Степанов, Я. Чепіга, Є. Шмід, П. Юркевич та ін.);

II період – радянський (початок XX ст. – кінець XX ст. (до 1991 р.) (I етап: початок XX ст. – I половина XX ст. (1917–1949 рр.); II етап: II половина XX ст. (1950–1960 рр.); III етап – кінець XX ст. (1970–1980-і рр.) (С. Гончаренко, Л. Романець, Л. Климчик, Л. Калиниченко, Ж. Ільченко, Л. Магазінник, В. Смірнов, М. Константинов, О. Драч та ін.);

III період – сучасний (з 1991 р. – до 2017 р.) (Я. Кривко, С. Жуков, О. Ососков, С. Сірополко, О. Сухомлинська, І. Ключев, Л. Березівська, С. Остапчук, О. Гур'янова, С. Рукасова, О. Петренко, В. Яценко та ін.).

Екзамени, які запроваджувалися впродовж означених періодів, відрізнялися формою, змістом, процедурою та оцінюванням. В імперський і радянський періоди мали «хвилеподібний» характер (проводилися/ відмінялися), а в період незалежної України екзамени зазнали змін щодо форми та процедури їх проведення, набули системного характеру, основними принципами стали: прозорість, об'єктивність, неупередженість, рівні умови.

Досліджено, що виникнення екзаменів як форми підсумкового контролю підтверджується наявністю відповідних документів: інструкцій, постанов, правил, статутів, рекомендацій та інших матеріалів, які розроблялися Міністерством народної освіти (імперський період), Міністерством народної освіти (радянський період), Міністерством освіти і науки України (період незалежної України). Крім цього, важливу роль у висвітленні екзаменаційного процесу впродовж усіх визначених історичних періодів зіграли Зводи Законів Російської імперії, збірники правил, Інформаційні збірники наказів та розпоряджень Міністерства народної освіти України, Міністерства освіти і науки України, видання фахових журналів та ін. Аналіз названих документів показав, що в них визначалися форми та види екзаменів, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів, а також вміщено поради та рекомендації щодо їх проведення.

Відмічено, що екзамени у визначені періоди набули розвитку: крім усної й письмової форм, практикувалося проведення їх у формі публічного диспуту, тестування, державної підсумкової атестації, зовнішнього оцінювання, що спонукало до змін у технології їх проведення.

Педагогічна спадщина вчених, педагогів, громадських діячів імперського періоду (Х. Алчевська, П. Каптерев, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, В. Стоюнін та ін.) сприяла розкриттю питання організації й проведення екзаменів як форм підсумкового контролю. Педагоги були безпосередніми учасниками екзаменаційних заходів, брали активну участь у розробці форм та методик проведення екзаменів, спонукали органи влади до участі в екзаменаційних процесах. Аналіз наукових праць дослідників радянського та сучасного періодів, зокрема: С. Сірополка, Л. Березівської, О. Шевчук, О. Сухомлинської, Л. Бондар, В. Курило, О. Гур'янової та ін. – засвідчив їхню особливу увагу до розвитку шкільництва, запровадження реформ у різні історичні періоди, оцінювання та контролю, проведення екзаменів у системі загальної середньої освіти та ін. Ученими Л. Лікарчук, Л. Гриневич, Н. Бібік, О. Біляковською, дослідниками І. Совсун, Н. Лісовою та ін. розкрито особливості освітніх вимірювань під час проведення державної підсумкової атестації у формі зовнішнього оцінювання – випускних екзаменів, які складають випускники шкіл України.

На основі аналізу сутності поняття «екзамен» у науковій літературі та словниково-довідкових виданнях запропоновано авторську дефініцію: екзамен – це педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети й завдань освітнього процесу.

У другому розділі – «Змістова характеристика проведення екзамену у вітчизняній загальноосвітній школі в різні історичні періоди» – подано змістову характеристику, специфіку екзаменів від моменту започаткування у дореволюційний період, етапи проведення у школах радянського періоду та розкрито особливості організації й проведення їх в сучасний період.

З'ясовано, що в імперський період екзамени в різних типах шкіл мали свій порядок проведення, згодом організовувалися за єдиними розробленими правилами. На екзаменування виносилися різні предмети: у всіх відділеннях учні складали арифметику, російську мову, закон Божий; у середньому та старшому відділеннях

додавалося читання церковнослов'янського тексту; у старшому відділенні – природознавство. З окремих предметів проводилися екзамени в усній і письмовій формі, при цьому екзаменатором виставлялася середня оцінка й результати кожного учня фіксувалися цифрами в загальній відомості. Одержані на перевідних екзаменах оцінки не були критерієм для переведення учнів до наступного класу, а лише вважалися оцінкою знань екзаменованих.

Досліджено, що в імперській період при початкових навчальних закладах створювалися приймальні комісії різні за складом: із числа вчителів і книжників, учителів сусідніх шкіл, представників місцевого церковно-шкільного управління, Міністерства народної освіти, які приймали «попередні» екзамени. У вчительських освітніх установах духовного відомства (другокласних і церковно-вчительських) екзамени приймала рада школи. «Випробування» у школах проводилися за заздалегідь складеним розкладом повітовим спостерігачем. Починалися й закінчувалися іспити молитвою. Вихованці початкових церковних шкіл (згідно з програмою) здавали екзамени з усіх предметів, що вивчалися, причому, всі в один день. У церковно-вчительській школі під час «перевідних» екзаменів так само здавали всі предмети, а на випускних – тільки ті, які були на останньому курсі. Випускники шкіл повинні були надати в день іспиту письмові роботи (диктування й списування з книги) за останній рік або за другу його половину й власноруч написане прохання. Від випробувань з церковного співу звільнялися вихованці, позбавлені слуху й голосу. Кожен з предметів відзначався в списку своїм балом. Із цих балів вираховувався середній і вносився до загального екзаменаційного списку.

Установлено, що після закінчення земської школи проводилися випускні екзамени не вчителями, а членами повітової училищної ради, тобто переважно чиновниками. Іспити були короткими й простими (як правило, одне питання на предмет), не мали формальної програми або офіційно затверджених питань – вони являли собою імпровізацію, залежали від підходу екзаменатора. У 1907 році опубліковано мінімальні екзаменаційні вимоги, які виявилися ще нижчими, ніж загальноприйняті на той момент; зокрема, від учнів не вимагалися навички правопису. Школи бажали дотримуватися вироблених практикою більш складних екзаменаційних вимог, вирішувати мовну проблему у зв'язку з навчанням нерідною мовою. Ці перешкоди намагались подолати земства, у тому числі за допомогою групових іспитів. Така форма не всім подобалася, і з початком першої світової війни та погіршенням фінансування освіти організація групових іспитів припинилася.

Виявлено, що в період складання учнями екзаменів спостерігалася перевантаженість екзаменаторів, яким потрібно було відвідати велику кількість екзаменів у навчальних закладах, нерідко це спонукало їх поспішати, що створювало на іспитах атмосферу нервового напруження.

Значну роль у розвитку шкільництва та екзаменів відіграв М. Корф, учений, методист, учитель, громадський діяч, який виробив методіку проведення екзаменів, дав поради членам повітової училищної ради щодо її використання.

Відстежено, що на початку радянського періоду відбувалося поєднання «традиції дореволюційної школи й модернізму молодого Країни Рад», і як наслідок: покоління вчених, які здобули освіту в цей період, забезпечило соціально-

економічний розвиток країни в середині ХХ ст. Педагоги, громадські діячі брали активну участь у розробці методики проведення екзаменів, організовували їх.

Установлено, що роль екзаменів на певних етапах недооцінювалася, приймалися рішення про вилучення їх із освітнього процесу. Разом із тим, коли виявлявся низький рівень знань учнів, тоді поновлювалися екзамени (у 20-ті роки ХХ ст. – припинено екзамени, а із середини 30-х років ХХ ст. відновлено). У 20-х, 90-х роках ХХ ст. була спроба використання тестових технологій, проте запровадити її в практику не вдалося.

Досліджено, що на початку ХХ ст. Міністерство народної освіти України підготувало ряд документів, якими внесено зміни до проведення екзаменів: відновлено випускні, на атестат зрілості для тих учнів, які закінчили середню школу, та п'ятибальну систему оцінювання знань. Радянський період повоєнних років характеризувався тим, що до 1956–1957 навчального року екзаменаційна система загальноосвітньої школи будувалася на поєднанні перевідних іспитів з випускними, а з метою розвантаження учнів з цього ж навчального року перевідні іспити були скасовані.

У другій половині ХХ ст. учні базової школи щорічно складали перевідні екзамени з 6–8 предметів, однією з особливостей було те, що з арифметики, російської мови й літератури здавали усно й письмово; по завершенню базової школи (семирічної – до 1957 р.) учні складали випускні екзамени; з усіх основних предметів учні десятих та одинадцятих класів екзаменувалися. У 1970–1980-і роки екзаменаційний процес зазнав змін: відмінено перевідні та збережено випускні екзамени, одночасно відбувався пошук нових форм їх проведення. Уперше пропонувалися учням екзамени «на вибір» (фізика, хімія, біологія, географія, російська література), проводилися усно й письмово з окремих предметів.

У період незалежної України запроваджується реформування та модернізація освітньої галузі, у тому числі загальної середньої освіти. Зазнали змін екзамени щодо форми та процедури їх проведення, розширилися можливості зовнішнього незалежного оцінювання. Для забезпечення об'єктивності в проведенні такої форми екзаменування залучаються педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники та інші фахівці в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, та громадські спостерігачі (Положення затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки).

У третьому розділі – *«Прогностичні напрями в проведенні екзаменів у вітчизняній загальноосвітній школі»* – проаналізовано інноваційні форми екзаменів, запропоновано прогностичні напрями їх проведення, розроблено науково-методичні рекомендації щодо перспективи розвитку екзаменів в контексті сучасних вимог.

Установлено, що з 1991 року відбувається зародження демократичних підходів до проведення екзаменів: учнів перевідних класів рішенням педагогічної ради звільняли від екзаменів із предметів (за їх бажанням), за які мали річні високі бали; школам було надано право приймати рішення про вибір учнями предметів, які виносилися на випускні екзамени; шкільні предметні методичні комісії готували завдання, які затверджувалися директорами шкіл (білети, тести для перевідних екзаменів). Звернено увагу на те, що в ці роки відбувається запровадження

інноваційних форм екзаменів, нової процедури їх проведення, здійснення моніторингових досліджень рівня навчання учнів, вироблення нормативно-правового супроводу державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання, створення нових інституцій для організації та проведення екзаменів. Державна підсумкова атестація стає єдиним державним екзаменом у старшій школі.

Розкрито інноваційні тенденції, характерні для сучасної загальної середньої освіти, які стосуються не лише процесу навчання, але й контрольно-оцінної системи, ставляться підвищені вимоги до її ефективності. Закцентовано увагу на тому, що національну систему проведення незалежних випробувань для випускників старшої школи затверджено законодавчо, а також створено незалежну інституцію – Український центр оцінювання якості освіти та дев'ять регіональних центрів, на які покладено функцію їх організації й проведення. При запровадженні єдиних державних екзаменів розроблені різні моделі, які піддавалися змінам залежно від політичного дискурсу країни. Реалізація мети побудована на тому, що державна підсумкова атестація у формі зовнішнього оцінювання забезпечує випускникам рівність умов у здобутті повної загальної середньої освіти, а зовнішнє незалежне оцінювання – рівність у здобутті вищої освіти.

Автором запропоновано науково-методичні рекомендації, які розроблено на основі ретроспективи проведення екзаменів у вітчизняній загальноосвітній школі в контексті сучасних вимог та прогностичних тенденцій. Зокрема:

- врахувати історичний досвід та «уроки» використання тестових технологій, які запроваджувалися в педагогічну практику на початку 20-х років та 90-х років ХХ ст.;

- продовжити розвивати освітні вимірювання із використанням тестових технологій на основі компетентнісної освіти;

- виробити інструментарій для перевірки сформованих компетентностей на різних етапах здобуття учнями загальної середньої освіти, враховуючи положення та завдання Концепції «Нова українська школа»;

- зробити заміну відкритого завдання тесту з української мови та літератури: замість власного висловлення включити творче завдання – есе;

- запровадити системну професійну підготовку педагогічних кадрів та майбутніх учителів до проведення зовнішнього незалежного оцінювання у зв'язку з визначенням пріоритету якості освіти державною освітньою політикою та переходом на новий зміст оцінювання.

Оскільки на сучасному етапі спостерігається спад рівня знань, умінь, цінностей у шкільній освіті, автором розроблено моделі перевідних екзаменів у 7, 10 класах та описано досвід шкільних екзаменів, упроваджених у приватній школі «Афіни» міста Києва. Суть їх полягає в наступному: з 8 по 11 клас кожен учень, готуючись до міжпредметних екзаменів, повторює теоретичну базу з обраних предметів частіше, ніж до цього зобов'язувала традиційна екзаменаційна система. Учень за останні чотири роки навчання створює десять проектів з різних базових дисциплін. Екзамен включає три етапи: I етап – презентація проектів триває до 5 хв (есе, казка, діаграма, ролик, буклет, проспект); II етап – тестовий – до 30–40 хвилин (тести інтегровані – з трьох предметів); III етап – захист знань та власної думки,

відповіді на відкриті питання. Комісія може висловити протилежну точку зору, а учень має довести власну думку.

За підсумками шкільного екзамену оцінки виставляються з трьох предметів як тематичні, на основі них виводиться загальна оцінка за екзамен. Після екзамену відбувається взаємне обговорення, учні ставлять запитання членам комісії, коментують роботи, відзначають найкращі.

За результатами зовнішнього оцінювання школа стала кращою серед приватних шкіл України з математики, української мови та літератури. Відмічено, що така практика організації й проведення міжпредметних шкільних екзаменів сприяє систематизації, узагальненню, інтеграції знань, що є одним із основних завдань сучасної школи та перспективи її розвитку й суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі теоретичного узагальнення результатів історико-педагогічного аналізу розкрито й цілісно охарактеризовано організаційно-методичні та технологічні особливості проведення екзаменів у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в контексті історичних змін в Україні (перша половина XIX ст. – по 2017 р.). Проведене дослідження, під час якого зреалізовані мета й завдання, надає підстави сформулювати такі висновки, що мають теоретичне й практичне значення:

1. Окреслено історіографію проблеми розвитку екзамену як педагогічного явища в навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в єдності трьох періодів: I період – імперський; II період – радянський; III період – сучасний.

Історіографічний аналіз праць засвідчив недостатнє дослідження екзамену як підсумкової форми контролю, його цілісність, організаційно-методичний та технологічний характер.

Досліджено, що основу джерельної бази склали письмові джерела, які диференційовано за такими групами: законодавчо-нормативні документи; друковані матеріали звітів керівних органів освіти, попечителів навчальних округів, звітів навчальних закладів та громадських організацій; урядові документи, розпорядження та постанови (законодавчі та директивні акти Міністерства народної освіти, статuti гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти, циркуляри); навчальні плани та програми, пояснювальні записки до них; історична й сучасна науково-педагогічна література, що висвітлює особливості екзаменаційного процесу в школах України на різних історичних етапах; дисертаційні дослідження та монографії з означеної теми; періодична преса, яка містить різноманітний матеріал про проведення екзаменів у школі в контексті історичних змін в Україні; Інтернет-ресурси з теми дослідження.

На основі уточнення ключових поняття дослідження «екзамен/іспит», «педагогічне явище», «навчально-виховний процес», «державна підсумкова атестація», «зовнішнє незалежне оцінювання» запропоновано авторське трактування поняття «екзамен»: екзамен – це педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети й завдань освітнього процесу.

2. Обґрунтовано періодизацію проведення екзаменів як форм підсумкового контролю в школах України. З'ясовано, що перший період – імперський – характеризується появою окремих теоретичних уявлень про контроль та узаконення екзаменів після першої освітньої реформи (Параграф 25 Статуту 1828 р.; «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях» (1837 р.); екзамени стосувалися передусім перевірки й оцінки репродуктивних знань учнів; контроль розглядався виключно в контексті примусу до навчання, учитель підводив підсумок його результатів і акцентував увагу на виховній функції оцінок. У цей період як в суспільстві, так і в шкільній освіті та екзаменаційному процесі відбулися зміни: виникли різні типи навчальних закладів, запроваджувалися методики засвоєння учнями знань, різні форми контролю, зокрема підсумкового – у формі екзамену: вступного, перевідного, випускного.

Охарактеризовано початок радянського періоду, для якого властиве посилення уваги до особистості учня, що актуалізувало зміщення акцентів у системі оцінювання; наростання гуманістичних тенденцій, роль контролю в освіті знівелювалася, дійшла до скасування балів, іспитів та індивідуальних перевірок учнів, що призвело до зниження якості знань учнів, погіршення дисципліни й мотивації навчальної діяльності. Найбільш прийнятними формами контролю вважалися щоденники учнів, дискусії, реферати, колективні звіти й тести, заліки, питання й письмові контрольні роботи.

Виявлено, що в 30-і рр. ХХ ст. мало місце посилення позицій педагогічного контролю, що тривало до 50-х рр. ХХ ст. на тлі утвердження адміністративного стилю керівництва в усіх соціальних сферах, у тому числі й в освіті. Широкого запровадження в школі отримали ідеї авторитарності, згідно з якими в контрольно-оціночній діяльності педагога стала домінувати функція примусу до навчання. У педагогічній літературі тих років рекомендувалося посилювати провідну роль учителя, контролюючі функції обліку знань, покращувати способи роботи учнів під керівництвом педагога. Однак якість знань від цього не підвищувалася. Жорсткий контроль породжував, з одного боку, природну протидію учнів, а з іншого, – призводив до антигуманізму, формалізму, безвідповідального ставлення до навчання.

Установлено, що на сторінках багатьох періодичних видань з проблем освіти розгорнулося обговорення чинної бальної системи оцінювання в школі. Педагоги й учені відзначали формальний характер традиційної системи контролю, фетишизацію оцінок, відсутність об'єктивності цифрових балів і процентоманію, одночасно пропонували різні шляхи вдосконалення контролю, який базувався на науково обґрунтованих нормативах результатів засвоєння, типології знань, спеціальних показників успішності. У 70-і рр. ХХ ст. прагнення до об'єктивності оцінювання сприяло запровадженню програмованого контролю, який вважався певним кроком щодо стандартизації вимог до результатів навчального процесу, проте до кінця 80-х рр. ХХ ст. знівелювано через появу в багатьох школах України перших персональних комп'ютерів і неофіційне зняття заборони на тести.

Досліджено сучасний період – період зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої школи, період пошуку нових форм та процедури організації й проведення екзаменів, упровадження інноваційних форм – зовнішнього незалежного оцінювання рівня навчання учнів в системі загальної середньої освіти,

для яких затверджено Порядок їх проведення, зразок сертифіката та інші документи, здійснено підготовку педагогічних кадрів до впровадження нових тестових технологій, поєднання традиційних оцінних засобів з новими, мультимедійними та Інтернет-технологіями. Зроблено висновок, що впродовж усіх трьох визначених історичних періодів виникала потреба в підготовці вчителів до організації й проведення підсумкового контролю за рівнем знань учнів, зокрема екзаменів.

3. Розкрито зміст, види, форми, організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів та підготовки вчителів до їх проведення на різних етапах історії розвитку шкіл України. Установлено, що на початковому етапі екзамену проводилися за довільним порядком, згодом – за розробленими правилами. Дослідження показало, що з окремих предметів проводилися екзамени в усній і письмовій формі, при цьому екзаменатором виставлялася середня оцінка й результати кожного учня фіксувалися цифрами в загальній відомості. Одержані на перевідних іспитах оцінки не були критерієм для переведення учнів до наступного класу, а лише вважалися оцінкою знань екзаменованих.

Досліджено, що в імперській період екзамени мали такі особливості: створювалися приймальні комісії із числа вчителів і книжників, учителів сусідніх шкіл, представників місцевого церковно-шкільного управління, Міністерства народної освіти; вихованці початкових церковних шкіл (згідно з програмою) здавали екзамени з усіх предметів, що вивчалися, в один день; випускники шкіл у день іспиту надавали письмові роботи (диктування й списування з книги) за останній рік або за другу його половину й власноруч написане прохання; екзамени у школах проводилися за розкладом, складеним повітовим спостерігачем; результати екзаменів з кожного предмета відзначалися в списку балом, із цих балів вираховувався середній і вносився до загального екзаменаційного списку; випускні екзамени земської школи проводилися не вчителями, а членами повітової училищної ради; мали низькі екзаменаційні вимоги; іспити були короткими й простими (як правило, одне питання на предмет), не мали формальної програми або офіційно затверджених питань – вони являли собою імпровізацію.

Учений, методист, учитель, громадський діяч М. Корф розробив поради членам повітової училищної ради, виробив методику проведення екзаменів, навчав учителів використовувати її в педагогічній практиці. Такий зміст, форми проведення екзаменів негативно сприймали педагоги-практики, які відстоювали більш складні екзаменаційні вимоги. Ці перешкоди намагались подолати земства, запровадивши нову форму екзамену – групову. Виявлено, що групові екзаменів суспільством не сприйнялися і в кінці імперського періоду їх відмінено. Введення екзаменів залежало від типів шкіл, а також від поставленої мети: вступні, перевідні, випускні екзамени чи на атестат зрілості.

Досліджено, що екзамени радянського періоду мали свої особливості, а саме: продовжувалася практика проведення екзаменів попереднього періоду; відбувався пошук нових форм екзаменів, робилася спроба замінити традиційні екзамени тестуванням; проведення екзаменів мало «хвилеподібний» характер: проводилися/відмінялися; у 30-х роках відновлюються випускні екзамени та на атестат зрілості; у 50-х роках шкільна екзаменаційна система будувалася на перевідних та випускних екзаменах, складали перевідні екзамени з 6–8 предметів,

однією з особливостей було те, що з арифметики, російської мови й літератури здавали усно й письмово; по завершенню базової (семирічної – до 1957 року) школи учні складали випускні экзамени; учні десятих та одинадцятих класів экзаменувалися з усіх основних предметів; у 70–80-х роках відмінено перевідні экзамени та збережено випускні, одночасно відбувався пошук нових форм їх проведення. Уперше пропонувалися учням экзамени «на вибір» (фізика, хімія, біологія, географія, російська література); у кінці радянського періоду кількість предметів, з яких складалися экзамени, значно зменшилася.

Виявлено, що процес розвитку вітчизняної школи в імперський та радянський періоди мав поступальний характер, набував розвитку й экзаменаційний процес. У педагогічній практиці з'явилися нові технології та нові методики організації й проведення экзаменів – державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання, освітні вимірювання, незалежний іспит.

Відмічено, що для экзаменів періоду незалежної України характерні такі особливості: практикуються экзамени у формі зовнішнього оцінювання; забезпечується нормативно-правовий супровід організації й проведення экзаменів (Закон України «Про загальну середню освіту», укази Президента «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні (2005), «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» (2008), постанови Кабінету Міністрів України «Положення про державну підсумкову атестацію», «Деякі питання запровадження ЗНО та моніторингу якості освіти» (2004, 2005, 2009, 2015, 2016) та щорічні накази Міністерства освіти і науки України); экзамени зазнали змін щодо форми та процедури їх проведення, набули прозорості, об'єктивності, неупередженості, забезпеченості рівних умов; вироблено єдині вимоги до процедур, добору завдань відповідно до програм, які затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері освіти й науки одночасно із затвердженням переліку навчальних предметів та строків проведення державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання; для оцінювання сертифікаційних робіт вводиться «пороговий бал», а також дворівнева шкала: за державну підсумкову атестацію – дванадцятибальна, за зовнішнє незалежне оцінювання – двохсотбальна.

Установлено, що нова сучасна форма экзаменів є прогресивною, здійснюється на державному рівні, носить централізований і стандартизований характер, проводиться за єдиними вимогами до змісту, процедур і критеріїв оцінювання. Результати державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання використовуються для моніторингу якості освіти. Такі незалежні іспити надають інформацію про навчальні досягнення кожного окремого випускника, школи, в цілому всієї системи загальної середньої освіти країни.

З'ясовано, що в умовах розширення можливостей зовнішнього незалежного оцінювання потребу в професійній підготовці педагогічних кадрів до його проведення забезпечують: Український центр оцінювання якості освіти спільно з регіональними центрами, обласними інститутами післядипломної освіти педагогічних працівників та закладами вищої освіти. У навчанні й сертифікації педагогічних працівників, залучених до проведення зовнішнього оцінювання, беруть безпосередню участь обласні інститути післядипломної освіти, відповідальні

за ЗНО в районних (міських) відділах освіти, а також відповідальні за пункти проведення ЗНО. Особливість такого навчання відзначається тим, що педагогічні кадри вчаться виконувати єдині вимоги до процедури проведення, дотримуватися правил і норм, передбачених Регламентом (наказ МОН № 25 від 10.01.2017 р.). Із залучених педагогічних працівників створюється персонал, який відповідно виконує посадові обов'язки відповідальних за пункти, їхніх помічників, інструкторів, чергових, уповноважених. У ході навчання застосовуються різні теоретичні та практичні методи: тренінги, практичні заняття, ділові ігри тощо.

4. Проаналізовано інновації в проведенні екзаменів на сучасному етапі та визначено прогностичні тенденції розвитку екзаменів у контексті вимог до якості загальної середньої освіти та відповідно до основних положень Концепції «Нова українська школа».

Установлено, що нова сучасна форма екзаменів є прогресивною, здійснюється на державному рівні, носить централізований і стандартизований характер, проводиться за єдиними вимогами до змісту, процедур і критеріїв оцінювання.

Розроблено науково-методичні рекомендації на основі ретроспективи проведення екзаменів та авторські пропозиції щодо вдосконалення освітніх вимірювань у перспективі, а саме: продовжити державну підсумкову атестацію у формі зовнішнього незалежного оцінювання для забезпечення випускникам рівних умов у здобутті повної загальної середньої освіти, а зовнішнє незалежне оцінювання – для забезпечення рівності в здобутті вищої освіти; розвивати освітні вимірювання із використанням тестових технологій, створивши банк тестів на основі компетентнісної освіти; здійснювати пошук нових відкритих тестових завдань з математики, іноземної мови, української мови та літератури, історії України та створення різних моделей систематизації, узагальнення знань, формування компетентностей в учнів.

Результати державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання використовуються для моніторингу якості освіти. Незалежні іспити надають інформацію про навчальні досягнення кожного окремого випускника, школи, в цілому всієї системи загальної середньої освіти країни. Запровадження нової форми екзаменів сприяє підвищенню авторитету вчителя, освітнього закладу та органів управління освітою й органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Феценко О. В. Шкільна система оцінювання: традиції, досвід, пошуки. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 2 (90). С. 6–9.
2. Феценко О. В. Шкільний екзамен: від стресу – до успіху. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 4 (84). С. 28–32.
3. Феценко О. В. Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX століття і початку XX століття. *Педагогічний дискурс*. 2013. Випуск 15. С. 711–715.
4. Феценко О. В. Зовнішнє незалежне оцінювання якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління. *East European Scientific Journal*. 2016. № 7 (11). С. 89–93.

5. Фещенко О. В. Передумови виникнення та розвитку педагогічного явища «екзамени» в період другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. № 54. С. 165–173.

6. Фещенко О. В. Підготовка вчителя: вчора, сьогодні, на майбутнє. *Scientific journal innovative solutions in modernscience*. 2018. № 2 (21). С. 139–156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Фещенко О. В. Інноваційні пошуки освітян Черкащини. *Моделі розвитку сучасної української школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, (11–13 жовт. 2006 р., Черкаси – Сахнівка). Київ: СПД Богданова А.М., 2007. С. 83–87.

8. Фещенко О. В. Основні аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині ХІХ ст. і початку ХХ ст. *Педагогічний дискурс: зб. наук праць / гол. ред. І.М. Шоробура*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 711–715.

9. Фещенко О. В. Екзамен як педагогічне явище: сутність, форма та значення. *Stav, problem a perspektivu pedagogickeho studia a socialnej prace*. Medzinarodna vedecko – prakticka konferencia, 28–29 oktobra 2016. Slovenskarepublika, 2016. С. 38–41.

10. Фещенко О. В. Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація. *Інноваційні технології в дошкільній освіті: зб. абстрактів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф.*, (28–29 берез. 2018 р., Переяслав-Хмельницький) / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; за заг. ред.: Л.О. Калмикової, Н.В. Гавриш. Переяслав-Хмельницький, 2018. URL: <http://www.phdpu.edu.ua/images/olimpiady/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0> (дата звернення: 08.07.2018)

11. Фещенко О. В. Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі. *II Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку науки»*, (17–18 квіт. 2018 р., Київ). Київ. С. 27–28.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

12. Школи Черкащини: у вимірі часу / [упоряд.: О. В. Фещенко, Н. С. Побірченко, Л. В. Войтова]. Умань: СПД Жовтий, 2009. 206 с.

АНОТАЦІЯ

Фещенко О. В. Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

У дисертації окреслено історіографію проблеми, джерельну базу. Уперше у вітчизняній педагогічній науці здійснено дослідження цілісності екзамену як педагогічного явища. Обґрунтовано авторську періодизацію розвитку змісту й форм контролю, проведення екзаменів у школах України залежно від історичного

контексту: I період – імперський (початок XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.); II період – радянський (початок XX ст. – кінець XX ст. (до 1991 р.) (I етап: початок XX ст. – I половина XX ст. (1917–1949 рр.); II етап: II половина XX ст. (1950–1960 рр.); III етап – кінець XX ст. (1970–1980-і рр.); III період – сучасний (з 1991 р. – по 2017 р.). Дослідження екзамену у визначені періоди допомогло виявити цілісність екзаменаційного процесу: від загального явища – до конкретного (екзаменаційний процес в цілому – виявлення рівня навчання окремо взятого учня), від простого до складного (від шкільної системи екзаменів до національної системи екзаменів).

З допомогою комплексу загальнонаукових та конкретно-наукових методів (аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення; історико-структурний, конструктивно-генетичний, порівняльно-зіставний, історико-системний, проблемно-тематичний і хронологічний) виявлено й розкрито зміст, види, форми, організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів та підготовку вчителів до їх проведення на різних етапах історії розвитку шкіл України. Установлено факти про екзамени, що розширюють уявлення про їх суб'єктів: організаторів освітнього процесу, учнів – учасників екзаменаційного процесу, учителів-екзаменаторів, інспекторів, попечителів, представників земств, громадських організацій, Міністерства народної освіти в імперський та радянський періоди, а також представників Міністерства освіти і науки України, Українського та регіональних центрів оцінювання якості освіти, пунктів тестування та їхній персонал, учнів – випускників початкової, базової та старшої шкіл, громадські спостерігачі та ін. в сучасний період; про організаційно-педагогічний та нормативно-правовий супровід екзаменів у школах на території України від узаконеного започаткування (перша половина XIX ст.) – до сьогодення (початок XXI ст.); про технології проведення екзаменів у визначені автором періоди; про інновації та перспективи розвитку екзаменаційного процесу в сучасних закладах України в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа» та нових Державних стандартів.

Уточнено ключові поняття дослідження «екзамен/іспит», «педагогічне явище», «навчально-виховний процес», «державна підсумкова атестація», «зовнішнє незалежне оцінювання» та ін., виведено власну дефініцію поняття «екзамен»: це педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети та завдань освітнього процесу.

Установлено, що процес розвитку вітчизняної школи в імперський та радянський періоди мав поступальний характер, набував розвитку й екзаменаційний процес. У педагогічній практиці сучасного періоду з'явилися нові технології та нові методики організації й проведення екзаменів – державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання, освітні вимірювання, незалежний іспит.

З'ясовано, що екзамени у формі зовнішнього незалежного оцінювання упродовж останніх років, стали невід'ємним складником освітньої системи, дієвим інструментом педагогічних вимірювань, джерелом важливої інформації, необхідної для організації та модернізації різних освітніх процесів сучасної української школи. Починаючи з 2015 року, екзамени у формі зовнішнього незалежного оцінювання від

організації та проведення конкурсного відбору на навчання до закладів вищої освіти перейшли до проведення державної підсумкової атестації випускників старшої школи, а з 2017/2018 н. р. – студентів закладів системи професійно-технічної освіти та закладів довищої освіти, які бажають одержати повну загальну освіту.

Подано науково-методичні рекомендації на основі ретроспективи проведення екзаменів та авторські пропозиції щодо вдосконалення освітніх вимірювань у перспективі, а саме: продовжити державну підсумкову атестацію у формі зовнішнього незалежного оцінювання для забезпечення випускникам рівних умов у здобутті повної загальної середньої освіти, а зовнішнє незалежне оцінювання – для забезпечення рівності в здобутті вищої освіти; розвивати освітні вимірювання із використанням тестових технологій, створивши банк тестів на основі компетентнісної освіти; здійснювати пошук нових відкритих тестових завдань з математики, іноземної мови, української мови та літератури, історії України та створення різних моделей систематизації, узагальнення знань, формування компетентностей в учнів.

Визначено прогностичні тенденції підсумкового контролю у формі екзаменів, оцінки знань учнів у контексті сучасних вимог до якості загальної середньої освіти та відповідно до основних положень Концепції «Нова українська школа».

Ключові слова: екзамен, державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання, вітчизняна школа, оцінювання, підсумковий контроль, освітні вимірювання, педагогічне явище.

Feshchenko A. V. Exam as a pedagogical phenomenon in the educational process of the secondary school. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Ph. D. thesis on the specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – Institute of Pedagogical Education and Adult Education of National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Uman, 2018.

The dissertation outlines the historiography of the problem, the source base. For the first time in the pedagogical science the study of the integrity of the exam as a pedagogical phenomenon was carried out. The author's periodization of the development of content and forms of control, examinations in Ukrainian schools depending on the historical context has been substantiated. The period is imperial (the end of the XVIII century – the beginning of the twentieth century (until 1917), the second period – the Soviet (the beginning of the twentieth century. – the end of the twentieth century (until 1991) (stage I: the beginning of the twentieth century – the first half of the twentieth century (1917–1949 biennium), the second stage: the second half of the twentieth century (1950–1960 biennium), III the stage – the end of the twentieth century (1970–1980-ies), the third period – modern (from 1991 to 2017). The exploration of exam in certain periods helped to identify the integrity of the examination process: from tial phenomena – to a specific (generally examination process – identification of a single student learning), from simple to complex (on school system exams to the national system of examinations).

With the help of a complex of general scientific and specific scientific methods (analysis, synthesis, abstraction, comparison, generalization, historical-structural, constructive-genetic, comparative-comparative, historical-system, problem-thematic and

chronological), the content, types, forms, organizational-methodical and technological features of examinations and preparation of teachers for their holding at various stages of the history of the development of Ukrainian schools. There are facts about exams that extend the perceptions of their subjects: the organizers of the educational process, students – participants in the examination process, examiners, inspectors, tutors, representatives of the region, public organizations, the Ministry of Public Education in the imperial and Soviet periods, as well as representatives Ministry of Education and Science of Ukraine, Ukrainian and regional centers for the assessment of the quality of education, testing points and their staff, students – graduates of primary, basic and senior schools, communities observers and other in the modern period; about organizational-pedagogical and normative-legal support of examinations in schools on the territory of Ukraine from the lawful start-up (first half of the nineteenth century) – to the present (the beginning of the XXI century); on the technology of conducting examinations in periods determined by the author; about innovations and prospects of the development of the examination process in modern institutions of Ukraine in the context of the implementation of the Concept "New Ukrainian School" and new state standards.

The key concepts of the study «exam / examination», «pedagogical phenomenon», «educational process», «state final certification», «external independent assessment», etc., have been clarified, the own definition of the concept «exam» is derived. This is a pedagogical phenomenon that is implemented in the form of a final control over the level of student learning and may undergo changes depending on the purpose and objectives of the educational process.

It was established that the process of development of the domestic school in the imperial and Soviet periods was steady, the development and examination process took on. In the pedagogical practice of the modern period new technologies and new methods of organization and conducting of examinations appeared - state final certification, external independent assessment, educational measurements, independent examination.

It has been determined that exams, which take place in the form of external independent evaluation in recent years, have become an integral part of the educational system, an effective instrument of pedagogical measurements, a source of important information necessary for the organization and modernization of various educational processes of the modern Ukrainian school. Since 2015, exams in the form of external independent evaluation from the organization and conducting competitive selection for studying at higher education institutions have passed to the state final certification of graduates of high school, and from 2017–2018 – students of institutions of vocational education and institutions of higher education who wish to receive a complete general education.

Scientific and methodological recommendations are submitted on the basis of retrospective examinations and author's suggestions for improving educational measurement in the future, namely: to continue the state final attestation in the form of external independent assessment in order to provide graduates with equal conditions in obtaining complete comprehensive secondary education, and external independent assessment - for ensuring equality in higher education; to develop educational measurements using test technologies, creating a bank of tests based on competent education; to search for new open test tasks in mathematics, foreign language, Ukrainian

language and literature, history of Ukraine and the creation of different models of systematization, generalization of knowledge, and the development of students' competences.

The forecasting tendencies of final control in the form of examinations, assessment of students' knowledge in the context of modern requirements to the quality of general secondary education and in accordance with the basic provisions of the Concept "New Ukrainian School" are determined.

Key words: examination, state final certification, external independent evaluation, domestic school, assessments, final control, educational dimensions, pedagogical phenomenon.

Підписано до друку 22.08.2018 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 120. Зам. 63.

«Видавництво “Науковий світ”»®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua